

Tieteellisen artikkelin ja tutkimusaineiston tekijyys: Tutkimus oikeudellisen sääntelyn ja sosiaalisten normien eroista

1. Väitöskirjan aihe

Väitöstutkimukseni aiheena on tieteellisessä tutkimustyössä syntyneiden artikkeleiden ja tutkimusaineistojen tekijyys. Tutkimusongelmana on sen selvittäminen, minkälaisia normijärjestelmiä tieteen tekijyyteen liittyy. Tekijyys ei tutkimuksessani rajoitu vain tekijänoikeudelliseen tekijyyteen vaan tarkoittaa laajemmin niitä abstrakteja ominaisuuksia, joita artikkelin tai tutkimusaineiston tekijäksi nimettävältä henkilöltä edellytetään vallitsevien normien mukaan.

Normit puolestaan ovat yhteisössä vallitsevia sääntöjä, jotka ohjaavat yhteisön jäsenten käyttäytymistä. Tutkin tieteessä vallitsevia sosiaalisia normeja, oikeudellisia normeja ja niin sanottua pehmeää sääntelyä eli sitovuudeltaan eritasoisia tutkijaan kohdennettuja suosituksia, julistuksia ja ohjeita.

Tieteellinen artikkeli on tutkijoille tuttu kirjallisuuden ja tieteellisen vertaisviestinnän muoto, jonka tyyli, muoto ja valmistusprosessit vertaisarviointineen ovat kehittyneet 1600-luvulta lähtien. Tutkijan kannalta julkaistu artikkeli on tutkimushankkeen tavoiteltu päätös, joka kasvattaa tutkijan tieteellisiä ansioita. Myös yhteiskunnan kannalta on merkittävää, että tutkijoiden uudet havainnot julkaistaan. Havainnot tai löydökset eivät siten jää yksittäisen tutkijan tai yksittäisten tutkijoiden muistiinpanojen ja kirjeenvaihdon varaan, vaan viittausjärjestelmän kehityksen myötä uudet löydökset voidaan liittää aiemmin julkaistujen tulosten joukkoon joko vahvistamaan tai heikentämään aiempia löydöksiä.

Kun oikeustieteellisessä tutkimuksessa pohditaan tekijyyttä ja tekijän olemusta, tulevat ensimmäisenä mieleen tekijänoikeus ja siihen liittyvä oikeudellinen viitekehys.

Tekijänoikeus on tekijänoikeuslaissa (404/1961) säännelty yksinoikeus, joka syntyy teoksen luomishetkellä teoksen luoneelle henkilölle. Se antaa hänelle kaksi merkittävää oikeutta: tekijä saa itse hyödyntää teosta sekä kieltää muilta

* *Leena Jukka*, OTT, MMM. Lectio praecursoria Itä-Suomen yliopiston yhteiskuntatieteiden ja kauppatieteiden tiedekunnassa 24.11.2023 pidetyssä väitöstilaisuudessa, jossa kirjoittaja puolusti väitöskirjaansa Tieteellisen artikkelin ja tutkimusaineiston tekijyys: Tutkimus oikeudellisen sääntelyn ja sosiaalisten normien eroista.

teoksen hyödyntämisen. Vaikka teoksen synty arvioidaan aina tapauskohtaisesti, on tieteellisiä artikkeleita pidetty tekijänoikeudella suojattuina teoksina ja tekijänoikeudellisina tekijöinä henkilöitä, joiden nimet on mainittu artikkelin yhteydessä.

Tekijänoikeuslain tarkoittama tekijä antaa teokselle ilmaisumuodon eli valitsee ne sanat, lauseet, teoksen rakenteet ja muut seikat, joilla hän haluaa ilmaista omat ajatuksensa, ideansa ja tietonsa. Tekijyys syntyy tässä luomisaktissa ja jää tekijälle, vaikka tekijänoikeus luovutettaisiinkin toiselle. Tekijänoikeussuojan katsotaan olevan nimenomaan ilmaisun suoja, eikä se siten suojaakaan ajatuksia, ideoita tai tietoja, jotka teoksessa on ilmaistu.

On kuitenkin empiiristä näyttöä siitä, että tiedeyhteisössä tutkijat määrittävät tieteellisen artikkelin tekijät tekijänoikeussäätelyä monitahoisemmin. Yhteisartikkelissa tekijäksi pääsyä arvioidaan muun muassa sellaisten sosiaalisten normien kuin oikeudenmukaisuuden ja vastavuoroisuuden perusteella. Tieteenalakohtaiset käytännöt vaihtelevat, mutta tutkimuskirjallisuuden mukaan tutkijoiden mielestä tekijyydeksi ei riitä pelkästään kirjoitustyöhön osallistuminen – eli tekijänoikeudellisesti sanottuna ilmaisumuodon antaminen tiedoille – vaan tekijyyden saaminen edellyttää osallistumista kirjoittamista edeltävään tutkimustyöhön eli tietojen tuottamiseen.

Silloin kun artikkelilla on vain yksi tekijä, voidaan olettaa, että tekijä on myös tehnyt artikkeleita edeltävän tutkimustyön. Tällöin tekijänoikeuden ja tieteen käytäntöjen välillä ei ole ristiriitaa ja erilaiset tekijyydet kuuluvat samalle subjektille.

Ongelmia tulee, kun tekijöitä on enemmän. Tietyillä tieteenaloilla – erityisesti lääketieteessä, biotieteissä ja fysiikassa – yhdellä tieteellisellä artikkelilla saattaa olla kymmeniä, satoja tai jopa tuhansia tekijöitä. Keväällä 2015 julkaistiin genomiikan artikkeli, jolla on yli 1 000 tekijää, ja hiukkasfysiikan artikkeli, jolla on yli 5 000 tekijää. Viimeksi mainitun artikkelin tekijäluettelon pituus on 24 sivua mutta runko-osa lähdeluetteloineen on vain yhdeksän sivua. Artikkelilla on enemmän tekijöitä kuin runko-osassa sanoja.

Tutkimusaineistot poikkeavat artikkeleista usealla tavalla. Tutkimusaineisto ei ole selkeäräinen ja itsenäinen kokonaisuus, kuten artikkeli. Kyseessä ei ole tekijänoikeudellinen käsite, vaan tutkimusaineiston merkitys on sen käyttötarkoituksessa: mikä tahansa havainto, mittaustulos, kirja, esine, kuva tai musiikkipätkä muuttuu osaksi tutkimusaineistoa silloin, kun tutkija käyttää sitä vastatakseen tutkimuskysymykseensä. Aineistoja ei vertaisarvioida eikä niitä ole ollut tapana sellaisenaan julkaista. Viime aikoina yhteiskunnallisessa keskustelussa on nostettu esiin tutkijoiden tuottamien tutkimusaineistojen tallentaminen ja jakaminen uudelleen käytettäväksi esimerkiksi toiseen tutkimukseen tai yrityksen tuotekehitykseen.

Tämän myötä tulee ajankohtaiseksi kysymys siitä, kuka ja millä perusteilla on oikeutettu päättämään aineistoista. Sovellataanko tekijänoikeussäätelyä vai

pitäisikö soveltaa tieteen omia käytäntöjä vastaavalla tavalla kuin artikkelien yhteydessä?

Tieteessä tekijän nimeäminen oikein on tärkeää erityisesti kahdesta syystä. Ensinnäkin tekijä vastaa henkilökohtaisesti esimerkiksi artikkelin tieteellisestä sisällöstä ja tutkimuksen eettisyydestä. Tämä vastuu jatkuu pitkään sen jälkeen, kun artikkeli on lähtenyt hänen kontrollipiiristään. Kuka tahansa ihminen voi milloin tahansa esittää epäilynsä siitä, että julkaistu artikkeli tai sitä edeltävä tutkimustyö loukkaa tieteen eettisiä normeja tai hyväksytyjä tieteellisiä käytäntöjä.

Toiseksi tutkijan tieteellinen meriitti kertyy julkaisuista, joten tekijäyys on erittäin tavoiteltua. Tekijän nimeen liitetään tutkimuksen tieteelliset kontribuutiot, kuten uudet havainnot, ideat, teoriat, menetelmät ja tulokset – eli juuri ne asiat, joita tekijänoikeus ei suojaa.

2. Tutkimuksen ajankohtaisuus

Tieteen tekijyyteen kohdistuva tutkimus on tullut ajankohtaiseksi tutkimusympäristössä tapahtuneiden muutosten vuoksi.

Muutokset ovat monipuolistaneet syntyneitä teoksia ja tuotoksia, lisänneet niiden määrää ja tuoneet mukaan tekijänoikeudesta ja tekijyydestä kiinnostuneita uusia intressiryhmiä.

Voimakkain muutos on aiheutunut tietotekniikan kehityksen ja internetin käytön kasvun yhdistelmästä. Tämän myötä tutkijoiden kansainvälinen yhteistyö ja yhteisjulkaisut ovat kasvaneet huomattavasti aiempaan verrattuna.

Toisena muutoksen moottorina on länsimaisten yliopistojen rahoituksen perustuminen aiempaa enemmän erilaisiin rahoitussopimuksiin. Yliopisto ja tutkimusrahoittaja sopivat silloin myös sopimuskauden aikana syntyneiden tulosten käytöstä sekä niihin liittyvistä immateriaalioikeuksista.

Kolmanneksi monen tasoiset kansainväliset ja erityisesti Euroopan unionista lähtöisin olevat tiedepoliittiset strategiat, linjaukset, julistukset ja suositukset avoimesta tieteestä ja aineistojen jakamisesta edellyttävät toteutuakseen selkeää näkemystä siitä, kuka oikeastaan on tieteellisessä tutkimuksessa syntyneiden tuotosten omistaja ja oikeutettu päättämään niiden kohtalosta.

Aiempi tieteen tekijyyttä koskeva tutkimus on eriytynyt kahdeksi erilliseksi diskurssiksi. Yhtäältä on runsaasti tieteenalakohtaisia sosiaalisia normeja koskevaa tutkimusta ja toisaalta runsaasti oikeustutkijoiden tekijänoikeustutkimusta. Merkille pantavan vähän on tutkimusta, jossa vertailtaisiin keskenään tieteen omia käytäntöjä ja tekijänoikeussääntelyä.

3. Tutkimusongelma

Tutkimuksessani pyrin selvittämään, minkälaisia normijärjestelmiä liittyy tieteen tekijyyteen. Lähestyin ongelmaa neljän suppeamman tutkimuskysymyksen avulla, joista jokaista olen käsitellyt omassa itsenäisessä artikkelissaan. Väitöskirjani ydin muodostuu näistä neljästä vertaisarvioidusta artikkelista ja niissä esittämistäni tuloksista. Kaksi ensimmäistä artikkelia käsittelevät tekijyyteen liittyviä eroja tekijänoikeussäätelyn ja tutkijoiden käytäntöjen välillä. Kolmas ja neljäs artikkeli puolestaan käsittelevät kahden autonomisen järjestelmän eli oikeuden ja tieteen välistä rajapintaa.

4. Keskeiset havainnot

Väitöstutkimusta aloittaessani oletuksenani oli, että tekijyyttä määrittäviä normeja sisältyisi vain tekijänoikeuteen ja tieteen omiin käytäntöihin. Tutkimuksen edetessä kävi ilmi, että myös tieteen omissa käytännöissä oli tieteenalakohtaista variaatioita ja että tekijyyttä määritteleviä normeja löytyy laajemmaltikin.

Tieteellisen tutkimuksen tekijyyttä määrittäviä normeja löytyy tekijänoikeuden lisäksi muistakin oikeuslähteistä, erityisesti tieteen vapautta käsittelevistä oikeustapauksista sekä tietosuojan ja tietojen salassapitoon liittyvästä sääntelystä. Tekijyyteen liittyviä normeja löytyy tieteen eettisistä ohjeista ja tiedepoliittisista linjauksista ja suosituksista sekä tiedeyhteisön ja tieteenalojen tutkijoiden sosiaalisista normeista.

Tutkimukseni tärkein havainto on sosiaalisten normien saama vahva painoarvo tieteellisten artikkeleiden ja tutkimusaineistojen tekijyyttä määritettäessä. Näin muodostunutta tekijyyttä kuitenkin usein käsitellään aivan kuin se olisi tekijänoikeus, erityisesti silloin kun siirrytään tutkimusryhmästä ulospäin esimerkiksi tekemään artikkelin julkaisusopimusta tai tutkimusaineiston tallennussopimusta. Tieteen sosiaalisten normien synnyttämä tekijyys ei kuitenkaan luo tekijänoikeudellista asemaa – eikä puhtaasti tekijänoikeuteen perustuvalla tekijällä ole tieteen käytäntöjen mukaista vastuuta tuotoksen eettisestä tai tieteellisestä sisällöstä.

Vaikka normeja löytyykin useita, ne ovat pistemäisesti hajallaan eivätkä muodosta keskenään koherenttia kokonaisuutta.

Pistemäiset normit ovat kuitenkin osia laajemmissa järjestelmissä. Tieteenalakohtaiset tekijyyttä koskevat käytännöt ovat osa 1600-luvulta saakka kehittyntä tieteellisen tiedontuotannon järjestelmää, johon kuuluvat muun muassa

tutkijan meritoituminen, vertaisarviointi, vastuu sisällöstä ja julkaisujen aikaprioriteetti.

Tekijänoikeus puolestaan on 1700-luvulta kehittynyt osaksi oikeusjärjestystä. Tekijänoikeus on kuitenkin myös osa taloudellista järjestelmää, sillä sen avulla toimitaan myös markkinoilla.

Erilaiset tiedepoliittiset linjaukset, viranomaisohjeet ja suositukset puolestaan liittyvät järjestelmiin, joiden tavoitteet ovat enemmänkin poliittisia, joko kansainvälisiä ja EU-tasoisia tai kansallisia.

5. Tutkimustulosten hyödynnettävyys

Tieteen tekijyyttä ohjaavien normien ja niiden vuorovaikutusten tunnistaminen on tärkeää sekä tiedeyhteisön että muun yhteiskunnan kannalta.

Yksittäisen tutkijan näkökulmasta tieteellistä tekijyyttä koskevat normit voivat näyttäytyä sekavana ja moniportaisena. Olenkin pyrkinyt kirjoittamaan tutkimukseni niin, että eri tieteenalojen tutkijat voisivat sen perusteella erotella ainakin osan omaan tutkimukseensa kohdistuvista normeista.

Tuloksia voidaan hyödyntää myös lainsäädännössä silloin, kun lainsäätävä tavoittelee koherentimpaa tieteellisen tutkimuksen sääntely-ympäristöä. Tällä hetkellä tekijyyteen liittyvät normit ovat hajanaisia ja osin ristiriitaisia, eivätkä käytetyt termit samankaltaisuudestaan huolimatta ole aineelliselta merkitykseltään yhdenmukaisia.

Myös pehmeää sääntelyä tuottavat tahot, tutkimusorganisaatiot ja erilaisten suosituksen ja linjausten laatijat voivat hyödyntää tuloksia esimerkiksi silloin, kun tavoitteena on selkeyttää viestintää ohjeiden oikeudellisesta sitovuudesta.

Tutkimukseni tuloksia voidaan hyödyntää tieteen tekijyyttä koskevissa jatko-tutkimuksissa sekä oikeustieteiden että muiden tieteenalojen parissa. Jatkotutkimukselle on tarvetta, sillä yhteiskunnassa tapahtuvat valinnat eri normien välillä vahvistavat myös automaattisesti niitä laajempia järjestelmiä, joihin yksittäiset normit kuuluvat.